

Андрей Райчев, Кънчо Стойчев

ВРЕМЕ И НИЩО

Пет разказа за тях в един огледален

София, 2023

© Издателство „Изток-Запад“, 2023

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на авторите и на издателство „Изток-Запад“.

© Андрей Райчев, Кънчо Стойчев, автори, 2023

© Деян Деянов, следговор, 2023

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2023

ISBN 978-619-01-1188-7

Андрей Райчев
Кънчо Стойчев

ВРЕМЕ и НИЩО

Посвещаваме на големия европейски логик, критически теоретик, понякога социолог и никога философ, направил възможни тези наши разкази – Деян Деянов, който (както многобройните му приятели знаят) продължава да продължава.

Специални благодарности не просто дължим, а с радост и удоволствие поднасяме на нашите слушатели-съавтори: Таня Орбова, Дарин Тенев, Светлана Събева, Лиляна Деянова, Искра Цонева, Андрей Бунджулов, Мартина Минева, Георги Медаров, Сава Стефанов, Галя Иванова.

Макар да не принадлежат към същия интелектуален кръг – сериозна помощ и вдъхновение ни дариха Георги Каприев и Миглена Николчина.

Съдържание

Изведнъж

Уводни думи на авторите за улеснение на читателя	9
---	---

Разказ I

Прекъснато и непрекъснато От парчета ли е направено времето?

1. Аристотел: времето е непрекъснато	19
2. Декарт: времето е дискретно	30
3. Лок и Хюм: дискретно е	32
4. Лайбниц: все пак е недискретно	37
5. Поанкаре: дискретно е, че и отгатък!	40
6. Попър: апология на Парменид, ядосана дискретност.....	50
7. И Хусерл, и Бергсон: базова непрекъснатост	52

Разказ II

Вечност и посока Кръг, стрела или права линия?

1. Платон: вечен кръговрат	57
2. Августин и Павел: посоката нахлува.....	63
3. Укротяване на посоката	76
4. Кастриране на посоката	79
5. Нютон: мерим сетивото на Бога.....	85

Разказ III

Крайно и безкрайно

Как бива регулирано безкрайното?

1. Фихте. Огледалното изречение	93
2. Какво освети фенерът на Фихте?	101
3. Времето като наша устроеност.....	104
4. Крайно ли е миналото?	109
5. Още два вида ход на времето.....	114
6. Кантови интервали	125
7. Крайно и безкрайно по Хегел	127

Разказ IV

Идеално и реално

Как времето решава противоречия?

1. Композиция на 'процес' от 'нищо' и 'битие'	144
2. Два вида 'идеално'. Коварната двойствена природа на 'нищо'	153
3. Що е число: различаване на неразличими	157
4. Що е същност: отъждествяване на различни	163
5. 'Вещта' като усложнена човешка практика и 'единица' на картината на света.....	171
6. „Действително“ като превръщане на „вътрешно“ във „външно“	179
7. Цел, необходимост, свободи	186
8. Първи оглед на придобитото от златната мина на Хегел.....	192

Разказ V

Станало и ставане

Времето като илюзия
и начин на обществена организация

1. Ницше. Заобиколени сме от нищо.....	208
2. Бергсон: durée	215

3. Sagrada Familia на Шпенглер	217
4. Хайдегер. Още едно огледално изречение	232
5. Времето като обществено устройство	238

Разказ 5 + 1

Огледален

Опит на двамата автори
да осмислят крайния резултат

1. От „Къде е Нищото?“ до „Къде е Времето?“ Още един увод, този път за улеснение на авторите	243
2. Посока и разказ	261
3. Трите възможни времеви интервала добиват очертания	267
4. Свободите, Санчо... ..	280
5. Вещ и символ.....	284
7. Парадоксът на информацията, на последния бастион на позитивизма.....	298
8. Лишеност, дар, харизма.....	304
9. Сантиментален финал.....	307

**„Огледалната философия“ на Райчев и Стойчев:
да не се интересуваш от мейнстрийма**

Следговор от Деян Деянов

1. С „фенера на Фихте“: от огледалната зала надолу към лабиринта.....	315
2. В лабиринта: за мистичната огледалност на символа.....	321
3. Необходимост и свободи в светлината на историческите природни процеси.....	327
Огледалната философия: какви са залозите? (следговор към следговора).....	333

Библиография	339
---------------------------	-----

Именен показалец	345
-------------------------------	-----

Изведнъж

Уводни думи на авторите за улеснение на читателя

Хората вечно правят опити да разгадаят ‘какво е живот’¹. Но успяват само когато намират невидими допреди структури. За да си обяснят ‘топлина’, дълго търсят някакво специално вещество, което телата около нас да обменят. Но и ‘температура’ се оказва характеристика на недостъпна за окото динамика.

На каква обаче ‘структура’ би могло да бъде израз времето? Централна за нашия подход е идеята, че ‘социално време’ може да се анализира чрез разглеждане на възникването и устройството на **социалните предмети** (строго казано: на посреднически структури). ‘Време’ е последица от това устройство, бидейки негова неразбираема и сякаш вълшебна сянка. Времето – ще се опитаме да ви убедим – е обективно валидна илюзия: точно както е ‘практически вярно’, че Слънцето се върти около Земята или че парите са вещ.

Наричаме този подход ‘огледална философия’, като тук ‘огледално’ е просто превод от Хегеловото „спекулативно“, което – често и неточно! – бива наричано и „диалектическо“. По-важно е, че настояваме на думата ‘философия’ в най-първоначалното нейно звучене: тя **не е** наука, не е задължение, не е властова активност, не е участие в разделението на труда. Затова казваме, че тези наши разкази са адресирани не към специален кръг жреци, учени, властници. Обратно: обръщаме се към всеки търпелив и свободен човек. *Philosophia medetur animis.*

¹ Традиционните кавички („...“) използваме **само** за цитати. Необичайните кавички (‘...’) ни служат за нюансиране на текста.

Повече от десетилетие ние съчинявахме тези приумици, а сетне един от нас (Райчев) за първи път ги разказа пред института на Деян Деянов (който все така развива мечтаната още от юношеството ни ‘Теория на посредническите структури’), а другият (Стойчев) мълчаливо, но последователно се съпротивляваше... Единият говори, другият се противи – звучи като някакъв пряк път към истина. Но не е, защото и двамата много отдавна – май преди вече четиридесет години – убедихме един друг: *Позитивизмът е задънена улица*. С което още тогава престанахме ‘да се стремим към истината’ и решихме, че тя е „форма на обществено съзнание“.

Подобна постановка, разбира се, е посегателство върху Светая Светих на позитивистката наука и върху нейните апологети. От времената на Огюст Конт е казано: „Науката сама си е философия.“ Тоест единствено опитът, само емпиричният ни контакт със света е извор на знание и истинност. Другото са мистики, суеверия, глупотевини.

Тъкмо Конт измисля думата „социология“ и това е куриозно, защото вероятно няма нещо по-безнадеждно от позитивистка наука за обществото. Нейният провал – за 200 години – е забележителен и със сигурност окончателен. Човечеството просто не може да бъде проумяно от Галилеева наука и това – тъкмо от опит! – знае всеки, който се е нагърбвал да управлява някаква част от обществото: семейство, град, завод, държава...

Позитивизмът не може да се справи с въпроса за времето (респ. ‘за човека’) по цяла серия и добре обсъдени причини. Тук добавяме още няколко:

- a. За позитивистите е очевидно, че тече ‘едно’ време (сигурни са в това, защото го **мерят**).
- b. Позитивистите не се съмняват, че светът се състои от ‘неща’, които се ‘движат’. Те нито умеят, нито дори опитват да анализират процесите като такива.
- c. За позитивистите е очевидно, че общуването между хората е една от техните дейности. (Кое то значи, че езикът е ‘средство’. Чи? Никога няма да чуем сериозен отговор тук.)

- d. Позитивистите се затрудняват да проумеят, че ‘картините на света’, които виждаме, са решаващо важни елементи на самия свят. *Че са изображения, които са съставки на изобразеното.* Вижда им се немислимо, че изображения съставляват изобразеното.

В началото на ХХI век позитивизмът властва необезпокоявано в един стремително (но неясно накъде) променящ се свят. Позитивизмът и по замисъл, и по същество е „философия на науката“. А последната е големият автор на големите промени, сполетели сегашното човечество. Но ние, хората, сме в нелепа поза: безспирно и ускоряващо се меним, а изобщо не можем да си отговорим: къде отиваме? Приличаме на тийнейджър, самотуващ на необитаван остров: расте му брада, но няма как да разбере какво следва.

Въпросът ‘за природата на времето’ е въпрос за базовото социално устройство – казваме ние. Никакви ‘емпирични методи’ не помагат тук: няма как да *наблюдаваме* самото време, защото сме безизходно потопени в него. А емпиризмът – каквото и да си въобразява за себе си – крие и един фундаментален капан: при доближаване до своите граници той се самоопровергава (и това не е случайно).

Започнал с веселяшко помитане на всякакви сложни и „сметхотворни“ схоластични умувания, обявил при Джон Лок *tabula rasa* и жизнерадостно поел напред по безкраен наклон на натрупване на знания (и богатства впрочем), емпиризмът при първото озъртане назад – точно като Орфей от детските спомени – не просто губи Евридика, а застива в болезнено недоумение: слънцето я изгрее утре, я не... Един вид: всичко е ясно освен *главното*. Как се стига до подобен ефект?

Понеже Истината е Светая Светих (не може да бъде докосвана, ограничавана и изобщо манипулирана и няма какво да бъде осмисляна), **то** тази научна традиция напълно и окончателно затръшва самата врата към въпроси, решаващо важни за хората: има ли Бог; какво е всичкото това огромно над главите ни; има ли то начало и край; душата илюзия на самонаблюдение?

нието ли е; притежаваме ли свободна воля; каква ни е съдбата; що е време и пространство; що е 'аз' и 'ние'... 'Истина' е главното оръжие в победоносната битка на Енциклопедията срещу Библията. 'Енциклопедистите' я пазят, както спартански воин щита си. Лелеят я, без за секунда да се смутят от очевидното – че отговорът на въпроса „Що е истина?“ просто няма как да бъде истина или не.

Четири гигантски мисловни усилия вадят философията от тази тъжна перспектива. Това са старанията на Кант, на Фихте, на Хегел и на Маркс. Тази книга е опит за придвижване напред в руслото, прокопано от тези хора.

Огромната интелектуална сграда, построена от Георг Вилхелм Фридрих Хегел (на когото вкъщи всички са викали тъкмо Вилхелм, а не Георг), е обединителен проект: в нея се съединяват разсъдъчното и мистичното – под неговото ръководство.

Мистичното, спекулативното, диалектичното, огледалното започва там, където бива разрешено, допуснато, легитимирано **противоречието**. Но това е не просто трудно, но и опасно – огледалните описания са непроверими в много прост смисъл: те си позволяват да 'стоят отвъд истинното/неистинното', говорят за Бъдещето и Цялото, размишляват за Безкрайното – все неща, напълно недопустими в Галилеева наука.

Като не са Галилеева наука – какво са? Те са разкази. Разкази за разкази по картинки...

Предмет на нашите разкази – най-обобщено казано – е уникалното присъствие на хората в сравнително непознатата им Вселена. В този смисъл ние все пак 'изследваме' човека, съставяме описания за него и неговия свят.

И да – това значи, че смятаме философите и социолозите за разказвачи. Какво ще ви разкажем ние двамата – говорещият и мълчащият?

* * *

Четири идеи стоят в основата на разказаното от нас. Съвсем предварително казано, *само и единствено* за улеснение на читателя:

Първо. Ние, хората, сме потопени в три вида ход на времето:

- α-време
- β-време и
- γ-време,

които по различен начин редуват ‘Минало’ (М), ‘Настояще’ (Н) и ‘Бъдеще’ (Б).

Базова, парадигмална за нас е една изоморфия между (1) структурата на времето и (2) класическата логическа поредност:

Всеобщо (В) – Единично (Е) – Особено (О).

Дори повече. Смятаме, че логическото изобразява времево-то. Тук – като метод – следваме логическите реконструкции на Деян Деянов. Те са един органон, направил възможни нашите разкази (или нещо като наша ‘математика’, която на шега – и леко дразнейки Деянов! – наричаме „ал джебър“):

- ▷ α-времето е последователност $M \rightarrow H \rightarrow B$ (В-Е-О);
- ▷ β-времето е поредност $B \rightarrow M \rightarrow H$ (О-В-Е);
- ▷ γ-времето е с най-странно устройство $H \rightarrow B \rightarrow M$ (Е-О-В).

Второ. Ние казваме, че човешкото общество функционира, като присъединява (‘присвоява’), социализира, обобществява все нови и нови природни процеси, и че като цяло се свежда до процес, съставен от процеси.

Човешкото същество не е homo faber, противостоящ на мъртъв свят, с който той да разполага като с предмет на активност и преобразуване. Обратно: решаващо за появата на общество е, че хората успяват да включат в кръговрата на социалното въз-производство **и** не-обществени, ‘природни’ процеси. По традиция наричат тези присвоени процеси „производителни сили“ (но този израз би могъл да ни заблуди, че те са пасивни).

- (α) ‘Естествено време’ констатираме в хода на кой да е процес (той никога *не е станал, а става*). Един процес обаче не може да бъде ‘присвоен’, това е само метафора. Хората дори не действат *върху* процесите, а само създават/рушат техни усло-

вия. Процесите не са 'вещи', нито 'неща'. Един огън гори сам. Ние му правим завет и димоотвод (комин). Водата пада сама. Ние нагласяме изгодно за нас колело под водоскока. Прасето се угоява от само себе си. Хората само създават условия за това. Но! Тези условия биват създавани и поддържани по два – свързани, но различни! – начина и тъкмо това са другите два вида поредности на социалното време.

(β) Целеви са предметни действия (β-време, Б→М→Н), които употребяват средства. Наистина тези действия могат да имат за *резултат* и споменатите условия, примерно: 'русло', 'стряха', 'съчки за огрев'. Всеки умее да ги копае, скове, събере. Но и трите изредени условия са възможни за направа *само*, ако предварително 'се знае' бъдеще. Всяка 'цел' изисква 'бъдеще преди настояще'. Лопатата, с която прокопавам канал, е мое *средство* и с него ще *реализирам цел*. Каналът – *условие*, което ще *регулира* от само себе си протичащ *процес*.

(γ) И най-сетне: γ-време има тогава, когато самата активност на човека протича като суверенен процес, не-определен предварително от цел. Това (а тук попада и цялото същинско общуване на хората) е най-трудната за разбиране структура на социалното време. И – както може би ще се уверите – нейната динамика и развитие съставляват *diferentia specifica* на човешката история.

Трето. Сблъскваме се и с фундаментално раздвоение в обществото на „дейност“ и „общуване“. Привичното: 'човек произвежда + потребява' е груба и подвеждаща илюзия. Всяка дейност е 'за да', т.е. „дейността има целерационална структура“. Но не така е при общуването. То може и да има цел – това би означавало, че е *превърнато в дейност*, че се е о-действило. В изходна форма обаче човешкото общуване няма пред-зададен резултат (вкл. никой човешки разговор или дори игра). Времето не тече по идентичен начин в дейността и общуването.

Последните две обаче не са в постоянно съотношение (като полюси на магнит), а в сложна йерархия: общуването структурира човешките дейности. Но не е демиург, незасегнат от творението си: то може да се о-действиства, но пък никога докрай.

Тази асиметрия от триста години се описва с всеизвестното твърдение, че „обществото се рационализира“ – една тривиалност, която се опитваме да надмогнем, приемайки, че историята на хората е история на укротяването (респ. усложняването) на тяхното общуване (Б. Ф. Поршнев). И може би ще се убедите, че човешката история не е полет към, а бягство от.

Езикът не е сам по себе си ‘средство’, както скрито се подразбира във въпросната огрубяваща илюзия, най-малкото защото ‘средство’ предполага ‘цел’.

Четвърто. Всяко описание на обществото е елемент на самото него (М. К. Мамардашвили). Не само че не можем да изобразим себе си неутрално, незаинтересовано, но няма как дори да се изкажем за социалното, без да го променим. Тук е важно да се чуе докрай думата ‘всяко’. Кой да е човек, кога да е борави с изображения, които са елементи на изобразеното.

В отслабена форма последната мисъл се тълкува в рамките на баналната опозиция: ‘апологетика – критика’. Един вид: няма начин да сме хладнокръвни, описвайки социалното; все ще предположим наши ценности и гледища. Този елементаризъм закрива нещо много по-същностно, което се налага да приемем. А именно:

Ако всяко описание на обществото е негов елемент, то следователно ‘истина’, ‘добро’, ‘красота’ etc. са все форми на обществено устройство и трябва да бъдат не ‘търсени и постигани’ като някакъв ‘идеал’, а опознавани. Какъв обаче шанс има да проумеем безброя от изображения, пробляснали и изчезнали през целия живот на 8 милиарда души днес и вероятно на още толкова отишли си от живота? Какво общо имат тези ‘картини’ помежду си: едни – съществени, други – дребни; едни – подробни, други – абсурдни; etc., etc., etc.

Шансът е в това, че изображенията – до едно! – се *покоят* и с това светът е сведен до неподвижни вещи (и символи). А освен че те (изображенията) се покоят, пак те са и отговор на въпроса ‘Защо социалните процеси се повтарят? Но как да изследваме каквото и да било, ако не се опираме на формата ‘истина’?

Надяваме се търпеливите читатели да се убедят, че това е възможно.

Разказ I

Прекъснато и непрекъснато

От парчета ли е направено времето?

Всичко започва с Парменид. „Битието е кръгло (сферично) и неизменно.“ Така изгрива завръзката, която ще се разгръща през цялата история на вълнуващия ни въпрос, и тя е сводима до много просто изречение: Движението е парадоксално, то е апористично², ‘абсурд’ (Между другото, „абсурд“ на латински се извежда от ‘нечувано’). Това ‘нечувано’ – ще се убедите – оцветява цялата мисловна суета по въпроса за времето. И, нещо повече: всеки от философите ‘замита абсурда под килима’. Тази противоречивост на движението (респ. на времето) почти навсякъде, във всяка философска система е отричана, неприета, неинтегрирана. (Тъй като повечето философи са сигурни, че противоречието е нещо, което подлежи на незабавно отстраняване – като спукан апандисит.) Всъщност до Фихте и Хегел почти всички са убедени в това, мнозина след тях – също. Едва при тези двамата противоречивото подлежи на обмисляне и на внимателно отглеждане.

Така или иначе абсурдът на времето е деклариран от Парменид в обща форма: че движението е илюзия, че няма движение, а единствено покой. ‘Нещата се движат’ е само мнение, не истина. Зенон пък, както е известно, е декомпозирал това до конкретни задачи, които са изходната точка в теоретизирането на Аристотел и тъкмо затуй започваме с прочутия елеец.

² ‘Апористично’ по етимология излиза от ‘непреминаваемо’, непроходимо, много трудно за справяне, безпътница; ‘пѳрос’ означава ‘път през нещо’ или ‘преход’.

Всеки помни апорията „Дихотомия“ (Елеати. 1996). Същината ѝ е, че движещото се нещо (да речем, камък, който лети) трябва да заеме безкрайно много места за крайно време. Той първо трябва да прелети една втора, а още по-преди – една четвърт, една осма, една шестнайсета, една трийсет и втора от разстоянието. И тъй като в този устрем никога не ще спрем, получаваме безкраен брой места. А времето, за което камъкът изминава пътя си, е крайно. Това – за Зенон – е мисловно невъзможно и следователно обитаваме апория – няма как на безкрайно много места да съответства крайно време. [Както съзира Аристотел, тук е допуснатата безкрайна делимост на пространството и дискретност на времето. (Физика, кн. 6, гл. 9–10, 239 b5–24 (b20).]

В апорията „Стрела“ се разсъждава по-различно: стрелата във всеки момент е някъде. Това изглежда безспорно, но тя във всеки друг момент е другаде (но пак някъде). И няма начин да свържем ‘двете някъде’, защото самата връзка би била в трето ‘някъде’, с което ще подлежи на ново свързване. И така се получава изключително неприятният за теоретика извод, че движението е сума от покоящи се (единицата трябва да е равна на много събрани нули), което Зенон смята за апористично. (Той не казва, че изобщо няма движение, а само че то е привидност. След Парменид той не твърди, че не виждаме движение, а само, че това е наша илюзия или най-малкото – че не може да бъде логически овладяно.)

От този първи сблъсък с проблема чак до наши дни концептът ‘време’ предизвиква употребата на огромно количество противоположности. Поради това ‘време’ – нещо очевидно в живота на всеки нормален човек – за мислителите се оказва до сълзи трудно; до степен някои да отричат самото му съществуване. Ето кратка извадка от дузина противоположности, на които се натъкваме, заели се с ‘природата на времето’:

безкрайно – крайно

непрекъснато – дискретно (корпускулярно)

движение – покой

истина – мнение

същност – привидност
 вътрешно – външно
 ставане – битие/станало
 отвъдно – отсамно
 множествено – единично
 форма – материя
 възможно – действително
 непосредствено – опосредено
 определено – самоопределено.

Всички тези и много други (просто не искам да ви отегчавам) неизбежно изплуват при анализа на проблема за времето. Завръзката ни – нали сме в разказ! – е, че сме изправени пред нещо абсурдно и (пряко) немислимо. Историята на въпроса са опитите за де-абсурдизация. Надявам се да се уверите при всеки отделен случай – и тук завръзката приключва – в две неща: 1) опитът за де-абсурдизация се проваля винаги при всеки, 2) а противоречието се 'решава' за сметка на някакво философско (или логическо) положение, което се подразбира (и именно така бива отслабен и направен поносим абсурдът).

1. Аристотел: времето е непрекъснато

ЩЕ ПРОСЛЕДИМ КАК не сполучва опитът на Аристотел да мисли времето като непрекъснато. (Противоречието, което той гони, бива вкарано в „незадвижвания двигател“. Впрочем точно той изобщо не 'замита' противоречието под килима, а го слага на трона – в центъра на философията си и на света. „Незадвижваният двигател“, съгласете се, е нечувана, а и невиджана работа.)

Така или иначе – както ние с Кънчо си представяме – първата загадъчна врата (която насмешливо е заковал с дъски още Зенон) е противоречието *прекъснато – непрекъснато* и ще започнем с него.

Аристотел се заема с проблема за движението, а пътят се замисля и за времето, като много сериозно възприема апориите на Зенон. Повечето наши съвременници си казват за тях – детски работи, явно тук има някакъв трик. Но Аристотел се е нагърбил да намери ‘трика’ и е сполучил. Той е решил апориите на Зенон, но на сериозна цена, както ще се убедите.

Съседството, започва той, бива пряко и непряко. (Ако предстроена войска броим генерали – между генерал А и генерал Б могат да стоят много лейтенанти, но Б пак ще е съседният на А генерал.)

Аристотел разсъждава напълно строго и без компромиси в който и да е момент. От тази битовизирана от мен постановка за съседите и последователността той вади шедевър, който може да се формулира сбито така: **„ако нещо е делимо – има части, ако е неделимо – не може да има части и следователно не може да има начало и край“**. Тази мисъл е безспорна, може 77 пъти да се върнете на нея и не ще възразите каквото и да било. Ако мислим нещо за недискретно, ние веднага ще мислим части в него, а ако мислим, че нещо е неделимо, то няма как да има ‘деления’, части. Следователно неделимото няма нито начало, нито край, понеже и началото, и краят му биха били отделни части. Тази постановка е много силна, от нея следват решаващи изводи. Тя е катапултът, с който Аристотел атакува крепостта на Зенон.

Звучи така: *Всяко непрекъснато би трябвало да е следователно безкрайно делимо* (Физика, 232b). В противен случай там, където бихме били в невъзможност да делим, би ни се изпречило нещо без части.

Следователно: **не може непрекъснатото да се състои от неделими**. Това вече не е точно същата мисъл. От ‘непрекъснатото е безкрайно делимо’ извеждаме: ‘не може непрекъснатото да се състои от неделими’.

В този пункт Аристотел вече е решил апориите на Зенон. Отнесено към движението, проведеното от философа разсъждение означава, че (насадете се на по детски красиво изказаната мисъл) „няма начин да пристигнеш някъде, без да си пътувал“. Ако биха били дискретни (дадени дистанции), то ти би пристигал

„веднага“ (тоест без да изминаваш пространство и без да тече време). Ако е непрекъснато времето, то ще тече плавно, но ако пък е дискретно – ще ‘скача’ на порции и тогава преходът между порция едно и порция две би бил безвремеви. (Апропо, през 1900 г. Макс Планк и по-късно цялата квантова физика заявяват тъкмо това; моделират света по обратен спрямо Аристотел начин. Те въвеждат понятието за „квант на действието“, както се изразява Планк, тоест заявяват, че времето и пространството са на порции. Цялата квантова механика е построена върху допускането, че може да пристигнеш, без да си пътувал.)

Щом не може да пристигнеш, без да си пътувал, напълно делими (до безкрайност) са и пространството, и времето. А ако се върнем на апориите на Зенон: парадокс се получава, ако мислим, че едното е безкрайно делимо, а другото – не. В нито една от апориите не е допусната непрекъснатост и на двете. А обявим ли поне едното за дискретно, ще получим нелепост: краен брой моменти във времето би трябвало да съответстват на безкраен брой пространствени точки.

Както виждате, за да се справи със Зенон Аристотел е склонен да плати следната цена: **линията не се състои от безразмерни точки, времето не се състои от неделими мигове.** Това го поставя в затруднителна мисловна ситуация. Линията не се състои от точки, а от какво? Времето не се състои от неделими мигове, а от какво? Но той вече не може да каже, че линията се състои от точки, защото това би означавало (понеже точката е неделима, тя нито има начало, нито има край) тя да *съседства* с друга точка. И няма начин времето да се състои от мигове, които да съседстват, защото пътуващите биха ‘подскачали’, а не напредвали плавно. Ако забелязвате както точката, така и мигът придобиха едно свойство, наподобяващо величина. (‘Седем’ не може да има съсед, ако искаме количеството да е непрекъснато. Да, можем да кажем, че ‘шест е съсед на седем’. Но това би било като с генералите: съседен съм на другия генерал, но между нас има доста лейтенанти. Така че ‘седем’ не може да има пряк, ‘истински’ съсед и това е друг начин да се каже, че числовата ос е безкрайно делима.)

Тогава възникват трудни питання, които са вече вътрешни проблеми на платилия цената Аристотел. А той я е платил, за да излезе от клопката на Зенон и за да каже „времето е недискретно“ – иначе бихме пристигали, без да пътуваме.

Първият въпрос, който стои пред него, е, че тази делимост е **безкрайна** (Физика. Кн. 3, гл. 6, 206b – 207a). Тук Аристотел реализира един много елински похват за справяне с безкрайната делимост. Той ни утешава така: като започнем да делим, винаги делим само донякъде и неизбежно спираме. Реално няма как да делим до безкрай. (Следователно, казано с по-съвременен израз, без да цитирам – тази безкрайност е **потенциална**.) Безкрайността – тук вече цитирам – е не в това, че я извървяваме, а в това, че колкото и да делим, все нещо остава (срв. 207a, 22–23). Безкрайността се състои в това, че колкото и да напредваме, все нещо ще пред-стои, а ние винаги ще сме стигнали до някакво уж последно.

Следователно – утешава ни той окончателно – **безкрайността не е, а е само във възможност**. Безкрайността не бива, не пре-бивава, а само възниква, става. Тя не е битие, а ставане. А щом безкрайността е такава, вече няма страшно, защото онова, което не е завършено, не е оформено – то е материя. Неоформеното, нямащото граници (апейронът), безкрайно делимото е самата материя. И тук Аристотел е в любими, познати води. Това е само потенция, само възможност, но по никакъв начин не е актуалност. А всяка форма до това се и свежда – че определя материята. В буквалния смисъл – о-предел-я, слага предел и само тогава и дотолкова материята е **понятна**. Нищо не-о-предел-ено ние не можем да знаем. Защото винаги знаем само през форми, през граници. За без-форменото **няма какво** да знаем. „Затова и именно като безпределно то е непознаваемо; понеже материята няма ейдос“ (207a, 25–27), тоест тя няма **външен вид**.

Тук се налага една скоба. „Форма“ (при Аристотел) играе ролята на „идея“ (при Платон). Идеята е нещо подобно на формата. Самата дума „идея“ е по произход „външен вид“ (чак по-късно ще добие функции на „род“, на „общо“), но в първоначалната си употреба тя сочи просто вида на нещото. (Пуделите си приличат

по изглед – имат обща за тях идея, визия.) Аристотел го е домислил до форма, тоест до по-развито понятие за о-гранич-аване, о-предел-яне, де-фини-ция, о-край-носттаване.

Следователно се мисли ситуация, в която една непонятна и не-о-предел-ена безкрайност – материята – бива *оформяна*. ‘Самата’ безкрайност – както и материята въобще – е само потенциална, възможна – никога действителна.

И пак от скобата. Древните гърци могат да мислят само в тела. Те никога не са мислили във функции, както от Декарт нататък ще се мисли. Да знаеш нещо, означава да знаеш неговата граница. Така си правят и статуите; Шпенглер твърди, че така си правят въобще и всичко. Но със сигурност най-малката, последната ‘единица на съществуване’ за тях е тяло (σώμα). И значи – **решаваща е формата**, а ‘безкрайна форма’ е оксиморон. Няма начин да има ‘безкрайно тяло’, защото то не би имало граници (тоест не би било тяло). Следователно древните елини са напълно застраховани от актуалната безкрайност. ‘Нагоре’ безкрайност, ‘голяма’ безкрайност няма, ‘теоретически’ не може да има – това за тях е неподлежаща на осмисляне очевидност.

Това, последното, е много тънко и е ключово при Аристотел. (Чисто по човешки можем да го съпреживеем – формата в това се и състои – че е ‘донякъде’. Формата се свежда до тази донякъдешност.)

И така: ‘Как е безкрайна тази делимост?’ Само потенциално. Както материята бива оформяна, така и времето може да бъде делено. Но винаги делим само донякъде, а не до безкрайност и следователно сме придали граници, форма, а значи и можем да *знаем*. (А безкрайното няма как да знаем, там няма **какво** да мислим. От тук пряко следва, че Космосът не е безкраен. Ако би бил безкраен, той не би могъл да бъде мислен, бихме били потопени не в ред, а в хаос.)

Разчистил проблема за движението, Аристотел се заема да реши какво е самото време. Разсъждава отново изключително честно, строго, последователно и много ясно. Първата голяма трудност вече видяхме: да разберем какво е време, значи да опознаем ‘тялото му’, така да се каже; неговите **предели**. Но то

не е предмет на сетиво, казва Аристотел. Пространството е пряко наблюдаемо; движението е пряко манифестирано. Времето не може да се усети непосредствено. Втората трудност е, че „неговите части не са дадени“. Не виждаме минало, нито виждаме бъдеще, а само някакво настояще. Тоест частите му са „отчасти скрити“. (Пак много честна елинска постановка. Миналото и бъдещето не са ни на разположение, не можем да ги опипаме.)

Прилича на движение. (Тук е ключът на решението му и затова и внимавайте.) Времето прилича на движение, но не е. Защо, пита се читателят. И той пряко отговаря: защото движението може да се забърза или забави, а времето нито се забързва, нито се забавя. Значи не е движение. Умилението, което изпитах от следващата му мисъл, беше разтапящо. Времето е дадено дори когато е тъмно, казва Аристотел. (Само си представете, ако съвременен професор заяви по кой да е въпрос, че еди-какво си е вярно даже и на тъмно. Просто ще го уволнят³.)

Хегел говори за елините, че имат само две предпоставки – небето над главата си и земята под краката си. Възхителна е освободеността на първите философи! В наши дни, след като са се изказвали Спиноза и Витгенщайн, изглежда неприлично да съобщим, че „нещо дори на тъмно го има“...

Впрочем Аристотел продължава безпощадно строго: щом е непрекъснато, значи е потенциално безкрайно делимо. „Цяло“ би значело „оформено“. За да се изкажем, че „времето е...“, то трябва да е нещо цяло. Значи трябва да има някаква граница. Коя е тя? И тук Аристотел ни доставя удоволствие, каквото можем да изпитаме само от среща гений. **Формата на делимото трябва да бъде придадена от неделимо.** Няма никакъв начин (и тази мисъл може да се запише като една от най-умните в историята на човечеството) придаващото форма на делимото да е делимо. Нещо неделимо все пак ни е необходимо: а значи „сега“ има *функцията на граница*.

Съвсем кратък коментар. Актуалната безкрайност за Аристотел е абсурдна, защото не може да **преброим** безкрайно много

³ Светлана Събева ни каза, че ако е феноменолог, ще му простят.

числа. Но разсъдението се натъква на факта, че 7 може да се раздели на 16, после на 99 и т.н., тоест е безкрайно делимо надолу и безкрайно увеличаемо нагоре: 8, 9, 10 и докдето си искаме. Едното елините наричат число, а другото – величина, количество, което не е цяло число (векове и векове предстоят до появата на аналитичната геометрия на Декарт). Елинските математици смятат, че величините имат горна граница, но никога долна, а числата имат долна граница и никога горна (това е важно, защото ще видите, че времето се вписва в тази схема). Защо числата имат долна граница? Защото 1 не е число. ‘1’ е основата на числата, то е единица, не е множество и така служи за долна граница. А величините имат горна граница по посоченото философско основание: няма как да съществува нещо прекалено голямо, щом има в света ред.

Основата на апорията, която ще възникне пред очите ви, е тъкмо мисълта, която току-що чествахме като гениална – че „непрекъснатото е о-предел-ено от неделими“.

Формата е граница. Границата е неделимост; тя дели, но самата е неделима. Щом непрекъснатото е определено от неделими, **ние мислим две граници и това по средата наричаме време.** Това е решаващото (отчасти скрито) действие на Аристотеловия анализ. **Забележете, той не се изказва за времето. Той се изказва за това как е възможно да мислим време и всъщност се говори за интервал от време, за ‘отсечка.’** Той обсъжда о-предел-ено време; казва как **ние** успяваме да знаем за него, а не какво е самото то. (Проблематично е дали има смисъл въпросът ‘какво е самото време?’ Но Аристотел не отговаря на този – бил той и проблематичен – въпрос. Той анализира какво е интервал от време и дефиницията, която създава и която ще цитирам след малко, не се отнася до времето като такова, а само до част от времето.) Ние имаме две крайни точки, две крайни сега и между тези две сега ‘стой’, протича време⁴.

⁴ И немското ‘zeit’, и английското ‘time’ етимологически възхождат към пра-индоевропейския корен „*da“ = разделям на парчета (вж. Online

Отивам при това *сега* и то е ключово. ‘Сега’ е граница. Но Аристотел установи, че линията не се състои от точки, тъй като непрекъснатото не може да се състои от дискретни. ‘Сега’ е самата дискретност, то е без части (няма начин да бъде разделено на по-малки), то е мигът, ‘точката на времето’, ако тази пространствена метафора ни улеснява. Но е ‘миг’ не в смисъл, че **трае** известно време, а – обратно – че е самото нетраене, самото безвремие, определ-ящото времето. „Време“ е онова, което намираме заключено между два ‘мига’, между две ‘сега’. Повтарям, Аристотел не дефинира що е време, а що е отрязък от време. В този пункт той ни подсеща, че времето винаги е дадено с някакво движение и създава своята исторически прославена дефиниция. Как става чудото?

За по-голямото и по-малкото ние отсъждаме с числа. Движението оценяваме с време. (Тук започва подмяна: ще питаме „колко?“ вместо „какво?“. Това е важен скрит ход, който след малко ще направи теорията вътрешно противоречива.) Следователно „времето е число на движението“.

Той съвсем не говори за природата на времето, а само за неговото количество. Понеже ‘време’ е заключено между две неделими, наречени ‘сега’, които сами по себе си не са време, а само граници, то интервалът по средата (изтеклото време, така да се каже) е делим безкрайно. Тогава „число“ се отнася до разстоянието между двата мига, а не до природата на ‘течащото’. Токущо въпросът *що е време* беше подменен с въпроса *колко време*. Това е съдбовен пункт и тази мисъл – че времето е чисто количество – ще се завръща и завръща до Хегел включително. Нищо не казваме за времето, забравихме да се чудим на неговото естество, а се заловихме да коментираме количеството му. Въпросът ‘Кога?’ се сведе до въпроса ‘Колко?’ или ‘След колко време?’. Въпросите ‘Колко?’ и ‘Кога?’ станаха неразличими (както и днес питаме: „Кога?“ и отговаряме: „В пет“).

Следователно изобщо не коментираме *какво* са разделили неделимите, а *колко* е разстоянието помежду им. Критиката тук е

etymology dictionary“, www.etymoline.com). На тези езици самата дума ‘време’ произлиза от ‘парче от време’, от ‘интервал’.

лесна и я е наченал още Плотин. Само ще фиксирам аргументите на Плотин, без да ги анализирам. Той казва две лесни за разбиране неща. (1) Аристотел не се изказва за времето, а само за движението в тази си дефиниция. (2) Определението е кръгово, защото е допуснато „преди“ и „после“. И въобще, казва Плотин, за да разберем иконата (тоест образа), трябва винаги да знаем образаца (тоест парадигмата) (Энеады III, 7). Не бихме могли да проумеем една икона, ако не знаем по какъв образец е изработена, а времето е строго *умопостижимо*, то не е сетивно дадено. Тоест Плотин препраща към аргументацията на Платон: **за да има време, трябва да има вечност**. Само фиксирам, че още Плотин е съборил прочутата дефиниция на Аристотел.

Но: няма никакъв начин да говорите за числа, ако не сте наясно с това кое е '1'. Тоест ако казвате '4', то аз веднага мога да ви попитам: '4-ри какво?'. И ще трябва да отвърнете 'четири крави' (в краен случай 'четири произволни предмета'), т.е. няма как да не посочите качество.

Да продължим: 'сега' е неделимо, то е граница, а не отсечка, не е част, а е само начало и/или край. И тук следва: числата имат долна граница – единицата – и вървят нагоре. Величините, както видяхме, имат горна граница – няма начин да има нещо безкрайно голямо – и се точат надолу. „*Сега*“ е граница в средата на времето!

Изумително красиво! Никой преди Аристотел и никой след него не се е докоснал до подобна хармония. Времето – чрез 'сега' – пак има свойства, подобни на числата и величините, но е от 'трети вид'. Не е величина, която да има горна граница, но потенциално да е намалима докъдето искаш. Не е и число, което да има долна граница (единицата не е 'много'). 'Сега' е такава граница, която не стои нито отгоре, нито отдолу, а по средата. От нея и назад, и напред вървиш докъдето искаш, в миналото и в бъдещето. Истински изящно!

Тук обаче шраква капан и сега теорията ще се сблъска с фатален въпрос. Как?

Излиза, че 'сега' е **напълно 'затворено' в себе си, но все пак има функция**: да различава. 'Сега' е **твържество, което различа-**

ва. То се вклинява, то е – от една страна – самото себе си и не може да граничи с нищо. (Тази мисъл е възхитително строга: границата не може да граничи. Всички тела граничат, но границата е онова, което не може да граничи; тя просто – казано вече с Хегелова терминология – е идеална, тя не е реална, но само **оформя** реалност.) Обаче забележете – от друга страна, – все пак прави нещо. Тази граница е абсолютно независима от всичко, напълно не-докосваема, *untouchable*, но обработва всичко така, че да бъде о-пределено. Без граници нещата са хаос и нищо без предел не може да бъде мислено. Във Всемира има само вещи, само пределни неща, само крайни. ‘Сега’ играе роля на край/начало и със самото това придава реалност/познаваемост, но **то самото няма (и по принцип не би могло да има) устройство.** (Но следователно може да ‘съществува’ едно-единствено ‘сега’. Второ ‘сега’ не ще открием, тъй като то не би се отличавало от останалите ‘сега’.) За Аристотел ‘сега’ е ‘нещо от света’ и ‘граница в средата на времето’. Излиза, че неделмото, което не може да съседства (и няма нищо ‘вътре’ в себе си, няма и не може да има устроеност), изведнъж **функционира.**

Но как нещо, което не може да граничи с друго, би могло да **прави** каквото и да било? Аристотел дава пример: камъкът, който лети. Ето, той си лети, камъкът си остава камък, но се движи. ‘Сега’ ‘постъпва аналогично’.

Не знам дали чувате какъв ужас ще ни сполети, вече ни е сполетял. **Излиза, че тече, че се движи вече не времето, а ‘сега’.** Това е голяма неприятност, която обаче се случва и се е случила на теорията. И Аристотел е достатъчно храбър мислител, за да го приеме: Да, така е, ‘сега’ се движи.

Получаваме нещо истински абсурдно. Онова, което е най-неподвижното, онова, което по естество е границата, се оказва всъщност движещото се. Понеже сведохме въпроса от ‘Какво е времето?’ до ‘Колко време?’ (тоест игнорирахме посоката и това е скоба, която по-късно ще е важна), ние сме принудени да мислим, че ‘сега’ е подвижно.

‘Подвижното сега’ е неразрешима трудност, доколкото всички въпроси, които ни занимаваха – до един!, – вместо за ‘време’ възникват за ‘сега’: как то се движи, защо се движи, в каква ‘среда’

протича движението му и така нататък. Просто все едно нищо не сме свършили, седим пред изтъркулилата се надолу канара – като Сизиф. Откъде ни дойде това на главата? Обявихме ‘сега’ за неделимо, стана ясно, че тази неделимост придава определеност на времето. А значи излиза, че фалира нашата идея за недискретност на времето.

Допуснахме непрекъснатост и стигнахме до дискретност, като се образува нетърпимо грозна фигура: неделимото трябва да **образува непрекъснатост!** Допуснахме непрекъснатост, защото без нея „трябва да се пристига, без да се пътува“. И като домислихме нещата до край, се разбра, че трябва да пътува самото ‘сега’.

И за него възниква същият въпрос, който Аристотел първоначално поставя: как става движението. По какво се движи ‘сега’, ‘скача’ ли, или се движи плавно и т.н. Сизифова ситуация. Всичко, което преодолявахме, ни се изпречва пак. **„Сега“ ще трябва да се окаже във времето.** Така че излиза: **времето тече във времето.** Ако това не е безизходица, то кое е? Ако резултатът ни е, че времето тече във времето, то по-добре е да се разотидем...

Разбира се, че не можем да останем при безобразието, че ‘времето тече във времето’.

Една бележка: тук се появява и втора, но фалшива апория. Истинската апория е онова, което казах последно, че ‘сега’ се оказва подвижно. (В какво се движи? Във времето? Времето се движи във времето?) Това е истинската апория, а привидната изглежда така: **движение не може да започне**, ако вече не е започнало. Много лесно се вижда, че няма никакъв начин движението да започне, просто защото започването би изисквало време между започването и покоя и т.н... по Зенон. От покой не може да се премине към движение. Съвсем просто е. Движението няма как да започне; Аристотел достига до това и пряко казва: „не може да започне“ (без да добави: „нито да свърши“). Нищо движещо се не е започвало. Това ‘не може да започне’ обаче не е противоречие, а добре промислена философска позиция.

Великолепен финал! Аристотел построява апория с патос, противоположен на Зеноновия: ако движението трябва да започне от покой, то ще получим парадокс. А изводът е в пряка

опозиция на Парменидовия: движението е вечно. Но тук Стагиритът се сблъсква с една своя очевидност: нещата ‘спират сами’; ако воловете не теглят каруцата, нейното движение ще замре. (Тази очевидност-илюзия ще се съхрани до времената на Галилей. В същата обективна привидност ще живее дори Нютон. Едва законът за запазване на енергията окончателно ще отпрати в архива размишленията за затихващото движение.)

Няма начало, казва Аристотел, движение е имало винаги. (Долавяте – доколкото движенията замират от само себе си – как се мярка силуетът на „незадвигвания двигател“.) И това не съдържа в себе си апория. Въпросният двигател е „третото“, „средният термин“, който удържа противоречието, ‘носи’ го.

Така изглеждат генезисът и несполуката на времевата теория на този велик мислител.

2. Декарт: времето е дискретно

ИЗМИНАЛИ СА МНОГО години, изгрял е геният на **Декарт, на първия теоретик, изобразил времето в пространство**. Часовници е имало далеч преди този мислител, още водни в Египет, слънчеви в други цивилизации, механични в Средновековието. Но Декарт (с всеизвестната си координатна система) е създателят на ‘теоретическия часовник’. Това е толкова фундаментална стъпка, че прави епоха.

Увереността на Аристотел, че времето е непрекъснато, възниква, видяхме, в отговор на Зенон. Допуснем ли дискретност, на времето и/или пространството (че едно от двете е дискретно или че и двете са дискретни), бързо ще получим ‘непроходимостите’ на Зенон. Но се видя, че за да бъде времето непрекъснато, ни трябва неделимо, прекъсвач, който се нарича „сега“. Това е граница, която се оказва неприятно подвижна. (Защо? Защото, ако резюмирам досега казаното, се мисли не **какво** е времето, а само колко време ‘заграждат’ две ‘сега’.)

При Декарт е различно: философското обосноваване при него не е през ‘форма и материя’. неделимо е само „всичкото“ –

Богът, който е безначален и безкраен. Всяко тварно (създадено от Бог) е делимо. Това се дава като очевидно, не се обмисля.

За Бог не може да има минало, настояще и бъдеще, а само вечно настояще, което именно е неделимо. (Тук Декарт пряко се позовава на Августин – Декарт, том 2, с. 166.) (Така обстоятелството, че различаваме минало, настояще и бъдеще, излиза наш дефект.)

По Декарт с ‘време’ ние **мерим** „продължителността на крайните“. Но последното не е нещо, което тези крайни ‘правят’; не, те самите ‘продължават’, а времето *мери* тази „продължителност“.

С това Декарт извършва една много важна крачка, създава проблеми и на Хюм, а именно: времето се състои от независими части (понеже сравняваме!). Меренето е с-равняване, а времето е из-мереното, т.е. разделеното на части.

Но какво да свърже тези части? Тук Декарт веднага е изправен пред главния проблем на всички, които смятат, че времето се състои от парчета, от неделими. Кое да свързва частите? Никой никога няма да отговори сериозно на този въпрос (не би и могло), но Декарт го шурмува, той – знаете – не обича да оставя задачи без решения. (Тук забелязваме нещо съществено: ако мислим през прекъснатост, ще трябва да покажем непрекъснатост; ако мислим през непрекъснатост, трябва да обясняваме прекъснатост.) Декарт е в хипотезата за дискретно време и трябва да покаже кой свързва частите.

Бог ги съединява. Съвсем просто. Ужасно решение – Бог съединява частите, доколкото осигурява продължителност на ‘крайните’. Сблъскали сме се с перманентна божествена намеса. (Подобно хрумване вече е сполитало Декарт: още когато размишлява за инерцията. Тя е възможна само защото Бог „съединява“ състоянията на телата до ‘плавно’ движение.) Декарт вметва, че без колебание ще помисли „действаща причина“ (Декарт, т. 2, с. 89), тоест жив, деятелен Бог. И за времето звучи така: времето е от части, тези части са независими една от друга, от ‘сега’ не следва ‘после’ – казва Декарт. „Частите на времето не зависят една от друга“ (т. 2, с. 90). Никое времево състояние, бидейки отделно, не може да обуслови някакво следващо състояние.

Ето го часовникът. Нищо в '12¹⁰' не обуславя '12¹¹'. Мерейки 'време', ние мерим продължителност (която е атрибут или модус на Бога). Но както нищо от видяното в дистанцията между 5-ия и 6-ия сантиметър не ни говори за характера на наблюдаваното в дистанцията между 94-тия и 95-ия, така и никое 'после' не се обуславя от 'преди'! Частите на времето са напълно независими и тъкмо затова нещо **ОТВЪН** трябва да ги съединява. Тоест времето просто не 'тече' самостоятелно (да не говорим да има посока!). Часовникът е разграфен и му трябва пружина, за да се движат стрелките.

Дискретността ни спестява много мисловни усилия, но бързо води до обратния парадокс. Преди малко се чудехме как недискретното се о-предел-я, а сега ще се чудим как неделимите се съединяват. Декарт отива при откровено неубедителна теза: Бог във всеки божи момент съединява 'всичкото' време, той лично 'движи времето', освен че осигурява и отделните покои да станат движение. Сами разбирате, че това решение е неудържимо. Първо, нищо особено не ни се съобщава. Второ, няма как подобна постановка да се обори или потвърди.

И – струва ми се – тук е очертана съдбата на всеки следващ мислител, който би предположил времето като дискретно. Той няма да може да излезе от въпроса как се съединяват неделимите моменти? Нито Планк, нито Поанкаре са успели да отговорят на този въпрос. Те не се съединяват. (Последните двама обаче не са така арогантни, за да заявят, че Бог живее в перманентно усилие.)

Преминаваме към генезиса на позитивизма, изключително важно място в историята на проблема ни. Позитивизмът също е базиран върху идеята за дискретност на времето. Сега ще видите как.

3. Лок и Хюм: дискретно е

ЛОК ОТКЪСВА (КАТО ПРОБЛЕМ) 'ВРЕМЕ' ОТ 'ДВИЖЕНИЕ' и извършва нещо, което ще обслужва и Поанкаре, и Айнщайн, та